

СОЦІАЛЬНА АДАПТАЦІЯ Й ІНТЕГРАЦІЯ ІМІГРАНТІВ З ВІДДАЛЕНОЮ КУЛЬТУРНОЮ ДИСТАНЦІЄЮ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ: ПЕРЕДУМОВИ, ПРОБЛЕМИ, ПЕРСПЕКТИВИ

Соціальну адаптацію визначають як історично обумовлену практичну діяльність, основний зміст якої полягає у пристосуванні та звиканні до умов, форм і способів суспільного життя та модифікації конкретного соціального середовища відповідно до потреб взаємодіючих сторін, а інтеграцію як одну з чотирьох стратегій аккультурації мігрантів у новому соціокультурному середовищі, під час якої кожна із взаємодіючих груп та її представників зберігає свою культуру, і при цьому створюється нове, достатньо стабільне суспільство [1].

Інтеграція визнана найбільш ефективною стратегією вживання у нове середовище. Вона є найбільш успішною стратегією адаптації в новій культурі, тому що передбачає засвоєння навичок нової культури до досягнення повної соціальної адекватності в ній [2]. У соціально-психологічному плані – це найбільш позитивний різновид міжкультурної взаємодії, під час якої представники різних культур намагаються подолати міжкультурні бар'єри, зрозуміти й прийняти інше бачення світу, визнати право особистості на культурну своєрідність і рівні можливості для існування.

Інтеграція не є простим лінійним процесом. Особливо якщо це стосується мігрантів з віддаленою культурною дистанцією, до яких на Півдні України можна віднести цілу низку етнічних груп, серед яких найбільш численними є асирійці, вірмени, азербайджанці, езиди, курди, таджики, турки-месхетинці, узбеки. Мігранти з віддаленою культурною дистанцією, як правило, стикаються не тільки з новими географічними умовами, але ще й з іншим етнокультурним простором, і тому адаптація етнічних мігрантів – це боротьба двох тенденцій: інтеграції в нове середовище і збереження етнічної ідентичності. Наслідком балансу цих тенденцій є стабільність соціального клімату на території заселення, психологічна комфортність мігрантів. Порушення цього балансу призводить або до створення закритих спільнот етнічних переселенців, міжетнічного напруження, або до асиміляції самих мігрантів.

Приймаючи до уваги, що Україна офіційно задекларувала курс на створення поліетнічного, полікультурного, демократичного суспільства, можна стверджувати, що державною стратегією стосовно різних груп зовнішніх мігрантів, які добровільно вирішили зв'язати свою долю з нашою країною, є їх інтеграція в українське суспільство.

Як доводять численні дослідження, швидкість і глибина адаптації мігрантів, їх інтеграція у відповідне суспільство і наслідки для приймаючої спільноти залежать від складного комплексу передумов, які можна розділити на дві великі групи. Перша включає передумови або умови, які склалися на приймаючих територіях, – економічні, адміністративно-правові, соціально-демографічні, а також географічні. Друга група передумов пов'язана з етнічним і соціально-демографічним складом самих мігрантів і старожилів [3]. Різні варіанти поєднання та взаємодії передумов можуть дати позитивний або негативний ефект для кожної зі сторін – приймаючої спільноти і самих іммігрантів, залежно від їх комбінацій і факторів, які підсилюють або зменшують значення передумов.

Серед економічних передумов можна виділити: наявність вільних лакун і вільних місць на ринку праці, наявність доступного житла на ринку нерухомості. Ці передумови тісно пов'язані з соціально-демографічними процесами. Наприклад, у Середній Азії аграрне перенаселення і напруженість на ринках праці, що відбувалися на тлі збільшення кількості населення, стали однією з причин низки етнічних конфліктів, зокрема й у Ферганській долині. Розширення виробництва не встигає за швидким збільшенням кількості робочої сили, надлишок якої накопичується в особистій сфері господарства, або шукає шляхів до еміграції. “Чужакам” в таких умовах залишається все менше місця [4; 5].

Це спостерігалось в Узбекистані в 80-х – 90-х рр., де відсутність вільного ринку праці та безробіття мали прихований характер, але це не означало, що проблеми не існувало. Після ферганських подій уряд СРСР прийняв програму соціально-економічного розвитку Узбекистану, яка передбачала будівництво нових підприємств і створення додаткових робочих місць [6], але було вже запізно.

Подібне явище спостерігається і на Півдні України. Тільки причини надлишку робочої сили мають не демографічний характер, а економічний. Після розпаду СРСР сільське господарство в Україні змінилося і якісно, і кількісно. Наприклад, переорієнтація на вирощування (яка відбулася внаслідок скорочення кількості зрошувальних земель) зернових призвела до того, що в селах вивільнилася значна кількість робочої сили, а це в свою чергу призвело до перенаселення в сільській місцевості (І.Пилипенко).

Фактором, який певною мірою в таких умовах сприяє соціальній адаптації та інтеграції, є висока підприємницька активність мігрантів [7; 8], яка впливає на скорочення безробіття в регіоні. Наприклад, асирійці, турки-месхетинці в економічній сфері повернулися до традиційних форм господарювання, принаймні до роботи в традиційній для себе галузі сільського господарства. Такий, на перший погляд, економічний регрес виявився конкурентноспроможним в умовах суспільства, що трансформується. У результаті мігранти змогли адаптуватися тільки в тих місцевостях, де географічні, економічні й адміністративні передумови дозволяли повернутися до властивого типу господарювання, що зрештою дало можливість їм успішно увійти до господарського комплексу приймаючої території. Можна припустити, що зростання частки овочевих і баштанницьких культур в Херсонській області відбувається і за рахунок господарчої діяльності представників етнічних громад з віддаленою культурною дистанцією.

Щодо трудових ресурсів ця тенденція може мати як позитивні, так і негативні наслідки. Серед позитивних треба відзначити, що це сприяє створенню нових робочих місць, розвитку більш перспективного зрошувального землеробства, а серед негативних слід зазначити небезпеку люмпенізації сільського населення району, орієнтованого на сезонну некваліфіковану працю з низьким доходом, некваліфіковане і несанкціоноване використання зрошувальної системи.

Житлова проблема впливає негативно на інтеграційні процеси в тому випадку, якщо вона ускладнюється адміністративно-правовими обмеженнями (прописка, реєстрація, громадянство) – так як, наприклад, дозвільна прописка в Російській Федерації [9]. На Півдні України цей фактор протягом перших років облаштування не виступав перешкодою, що дозволило іммігрантам швидко натуралізуватися [10].

Наступним фактором адаптації є зміна типу поселення. Як зазначають деякі дослідники [7], адаптація протікає з ускладненнями при зміні типу поселення. Це вимагає економічної ресоціалізації, зміни способу життя тощо. Міські жителі важко адаптуються в сільській місцевості, сільські – у містах. Як показують результати досліджень в Херсонській області, найбільш вдалою є адаптація сільських переселенців у сільській місцевості.

Рівень урбанізації, стан матеріальної культури, притаманний сучасному українському суспільству, робить місто більш привабливим для мігрантів молодого віку. Традиційний сільський уклад програє в їх очах сучасній масовій культурі. Діти мігрантів налаштовані на переїзд (поки що переважно маятниковий) до великих міст. Це і трудова міграція, і виїзд на навчання. Хоча, як правило, молоді люди не втрачають зв'язків з родиною, постійно підтримують тісні контакти з родичами. Проте цей фактор сприяє скоріше асиміляції, ніж інтеграції мігрантів.

Серед факторів, які перешкоджають успішній інтеграції, є дисбаланс у демографічних процесах. Зменшення абсолютної та відносної чисельності, старіння населення може призвести до зниження статусу одних етнічних груп, і навпаки – позитивна динаміка потенційно призводить до зростання статусного становища інших

[11]. Таке явище спостерігається на Півдні України та може слугувати джерелом міжетнічного напруження.

Історико-політичні передумови передбачають зв'язок етнічності мігрантів з історією приймаючої території. У випадку, коли мігранти певної національності прибувають на територію, яка колись мала відношення до відповідної етнічної групи (наприклад, перебувала у складі відповідної держави) виникає ризик упередженого політичного ставлення до них. Наприклад, на Кубані “козаки підозрювали, що прибульці вибрали Тамань для компактного розселення, оскільки вважають її своєю землею” [5], оскільки ця територія входила до складу мусульманських держав. У такій ситуації виникають екзостереотипи, в яких мігрантів звинувачують у сепаратизмі або іредентизмі. Подібні сентенції зустрічалися і під час польових досліджень в Україні.

Ще одним фактором є політична і правова культура приймаючого суспільства. За даними досліджень, успішність інтеграції залежить від частки осіб з вищою освітою, власної міграційної біографії, досвіду приймання мігрантів [7]. Порівняно з країнами попереднього перебування (країни Центральної Азії і Закавказзя) на Півдні України в місцях проживання мігрантів з віддаленою культурною дистанцією склалися відносно сприятливі умови для інтеграції: більшою є частка людей з вищою освітою, велика кількість колишніх переселенців (особливо в південних областях України – «Новоросії», де значна частка населення є іммігрантами в другому-третьому поколінні), досвід прийняття екологічних мігрантів (із зони чорнобильської катастрофи та потерпілих внаслідок землетрусу у Спітаку) і мігрантів із зон збройних конфліктів – азербайджано-вірменського і придністровського [12].

Окремо можна виділити фактори, які безпосередньо чи опосередковано впливають на успішність інтеграції. Передусім це етнокультурні фактори. Етнокультурні фактори впливають на характер розселення мігрантів – дисперсне або компактне проживання. Можливість спілкування (у випадку коли не всі мігранти володіють мовою приймаючого суспільства), пошук шлюбного партнера обумовлюють компактне проживання, що уповільнює інтеграційні процеси. Мігранти з віддаленою культурною дистанцією на Півдні України надають перевагу саме так званому компактному розселенню, яке перешкоджає інтеграції.

Враховуючи те, що відмінність у віросповіданні значною мірою формує віддаленість культурної дистанції, цей фактор є надзвичайно важливим. Українське суспільство на відміну від азійських суспільств є більш секуляризованим. Відповідно у більш секуляризованому суспільстві культурна адаптація мігрантів з віддаленою культурною дистанцією протікає успішніше.

Важливим фактором успішної інтеграції є кооптація лідерів – представників груп мігрантів – в органи влади, елітні кола приймаючих суспільств. Наприклад, в Узбекистані турки-месхетинці не входили на відміну від представників інших депортованих народів до складу господарчих і культурних еліт, що робило їх найменш захищеною меншиною. В Україні лідери низки етнічних громад (кримських татар, турків-месхетинців) є одночасно депутатами місцевих рад, які виступають як медіатори конфліктів, агенти інтеграції. Важливим показником соціальної адаптації та інтеграції є участь в громадсько-політичному житті суспільства. В політичній і громадській сферах також спостерігаються процеси, які свідчать про інтеграційний напрямок адаптації представників етнічних груп з віддаленою культурною дистанцією. Це активна електоральна позиція, яка проявляється в активній участі на виборах як виборців, кандидатів у депутати і як членів виборчих комісій.

Перешкодою до більш успішної інтеграції жінок є їх більша задіяність в первинних групах. У дослідженні В.Томаса і Ф.Знанецького «Польський селянин в Європі і Америці» було доведено, що адаптація є в першу чергу груповою проблемою. Конкретно це означало, що польські переселенці тією мірою втрачали свої орієнтації, якою розмивалися їх первинні групи, і що вони добивалися своєї соціальної ідентичності тією мірою, якою

вони організовувалися в соціальні групи, які компенсували їм частину родини і часткову захищеність [13].

Якщо брати до уваги ці твердження, традиційний спосіб життя, компактне розселення ускладнюють процес інтеграції. Чим більше особа завантажена діяльністю у первинних групах, тим повільніше відбуваються інтеграційні процеси. На відміну від людей старшого віку, для яких сім'я є головним джерелом власної ідентичності, діти, молоді люди, чоловіки більше задіяні у вторинних групах – шкільних класах, студентських групах, спортивних секціях, гуртках, виробничий колективах тощо. Це дає їм можливість включатися у адаптаційні процеси інших видів.

На Півдні України в місцях проживання етнічних громад з віддаленою культурною дистанцією спостерігається тенденція переходу від міжгрупового протистояння до міжгрупової дифузії – але це більше стосується не культурної, а соціально-економічної і соціально-політичної сфер.

Показовою є ситуація в освітній сфері. Слід зазначити, що мовна адаптація представників етнічних груп з віддаленою культурною дистанцією йде здебільшого в інтеграційному напрямку: тобто, не втрачаючи знання рідної мови, вони (особливо діти і підлітки, що народилися вже у незалежній Україні) набувають високої мовної компетенції стосовно державної української мови. Мовна адаптація етнічних меншин тісно пов'язана зі школою, культурно-освітніми закладами, які виступають як адаптаційні агенти.

За результатами масового опитування в районі, яке також проводилося 2005 року (N=407), серед мешканців Чаплинського району Херсонської області у змінах в освітній ситуації зацікавлена більшість мешканців району (таб. 1).

Таблиця 1

Ставлення населення Чаплинського району до створення національних шкіл і класів

Оцінка	Частка, %
Треба створювати окремі класи для представників національних меншин	47
Так, такі школи треба створювати	26
Ні, такі школи не потрібні	20
Важко відповісти	6

Проте зазначений у таблиці розподіл відповідей далеко не свідчить про толерантність мешканців району стосовно представників етнічних груп. За даними цього ж опитування, індекс національної дистанційованості по відношенню етнічних груп з віддаленою культурною дистанцією знаходився біля 6 балів (при максимальних 7,0). Це свідчить про те, що більшість старожильчеського населення району не бажає, аби представники цієї національності вважалися громадянами України. Тільки 60% респондентів стверджують, що біженці й вимушені переселенці мають право отримувати освіту рідною мовою, 15% вважають, що це можливо тільки в окремих випадках, а 16% – що такого права переселенці взагалі не мають.

Таблиця 2

Показники індексу національної дистанційованості серед мешканців Чаплинського району, N=409

Національна дистанційованість від...	Індекс національної дистанційованості
Українців	1,22
Росіян	1,64

Білорусів	2,28
Молдаван	3,70
Вірмен	5,12
Турків-месхетинців	5,92
Азербайджанців	6,05
Кримських татар	6,14
Циганів (ромів)	6,51

Стосовно представлених в анкеті національностей, значення індексу національної дистанційованості переважає позначку 5, яка свідчить, що більшість населення не бажає мати з ними близьких соціальних контактів. Українська дослідниця Наталя Паніна вважає, що причиною такого відторгнення може виступати зв'язок (у свідомості опитаних) представників цих етнічних груп із загрозою міжетнічних сутичок [14].

У населених пунктах з поліетнічною соціальною структурою спостерігається закономірність, описана американською дослідницею Едною Бонасіч: у змаганні за гідні ніші у суспільному житті, перш за все в економічній царині, загострюються стосунки між представниками різних етнічних спільнот, з'являються чинники, які стимулюють етнічний антагонізм [15]. Серед таких чинників на Півдні України слід відзначити:

- значні соціокультурні розбіжності;
- незавершеність реформування в аграрному секторі;
- невизначеність статусу низки етнічних груп;
- етнічна забарвленість системи господарювання представників етнічних груп;
- невідповідність середньої освіти до роботи у поліетнічних умовах;
- історичні стереотипи;
- демографічна ситуація в регіоні тощо.

Крім того, на тлі соціальних проблем соціальна напруженість і конфлікти часто штучно етнізуються старожильцьким населенням. Старожилі схильні пов'язувати такі проблеми, як розповсюдження туберкульозу чи “несправедливе розпаювання”, з появою іммігрантів у селі. Основними побоюваннями стосовно мігрантів з віддаленою культурною дистанцією є побоювання втрати кількісного домінування, перетворення українців, слов'ян у меншість у тих населених пунктах, де вони проживають, ісламофобія, страх економічної нерівності (експлуатації).

Здебільшого негативний міжетнічний фон свідчить про труднощі, які виникають під час інтеграції мігрантів з віддаленою культурною дистанцією у приймаюче суспільство. Враховуючи двосторонній характер інтеграційних процесів, можна говорити про відповідальність обох сторін. Наявність достатньо високого конфліктного потенціалу свідчить про труднощі під час інтеграції переселенців.

Аналіз міжетнічних відносин в Херсонській області дає підстави вважати, що для покращення міжетнічних стосунків потрібно є участь старожилів, а не тільки іммігрантів в адаптаційних і інтеграційних процесах. У нових умовах життя повинні знайти місце добросусідські відносини з представниками різних етнічних груп, толерантне ставлення до переселенців, їх культури і способу життя. Враховуючи низький рівень ознайомлення з історією та культурою етнічних груп з віддаленою культурною дистанцією, цьому можуть сприяти інформаційно-освітні заходи, публікації в ЗМІ, роз'яснювальна робота тощо.

В умовах, що склалися на Півдні України, можна запропонувати низку заходів, скерованих на поліпшення стану міжетнічних відносин. Мова йде не про створення національних шкіл, класів чи факультативів, а про ініціативи, які б можна було реально реалізувати на місцевому рівні. Такі заходи, як створення у школах центрів багатокультурності, введення у навчальні програми курсів з історії та культури етнічних груп, що проживають у районі, влаштування фестивалів етнічних культур, проведення

сфокусованих курсів підвищення кваліфікації вчителів, які вже довели свою ефективність у світовій практиці врегулювання міжетнічних конфліктів. Заходи такого характеру можуть скоригувати етнічні стереотипи, підвищити рівень взаємної толерантності, сприяти інтеграції мігрантів в українське суспільство.

І дані масового опитування, і глибинні інтерв'ю свідчать, що на Півдні України не спостерігаються прояви масової сегрегації на етнічному ґрунті. Оскільки одним з основних факторів протиріч між місцевою спільнотою і новими діаспорами є глибока культурна дистанція і, як наслідок, ситуація непорозуміння, необхідною є діяльність у напрямку розвитку між ними культурного діалогу, інтеграційних програм, громадських ініціатив, погоджувальних дій як на офіційному рівні, так і на рівні громадських організацій і місцевих спільнот [2].

У цілому слід відзначити, що у культурному та громадсько-політичному житті соціальна адаптація мігрантів з віддаленою культурною дистанцією тяжіє до інтеграції, хоча в деяких сферах суспільного життя простежуються елементи ізольованості (сімейно-шлюбні відносини, релігійне життя) та асиміляції (матеріальна культура).

Інтеграція в різних статево-вікових групах мігрантів відбувається з різною швидкістю і глибиною. Найбільш інтегрованими в українське суспільство є здебільшого економічно і політично активні чоловіки молодого і середнього віку. Найбільш успішною сферою, в якій відбувається інтеграція, є економіко-господарчі відносини. Послідовність соціальної адаптації та інтеграції мігрантів з віддаленою культурною дистанцією визначається напрямком “економіко-господарча – політична – соціокультурна”.

Іммігранти до умов, які склалися в Україні на початку 90-х, адаптувалися разом зі старожилами, що надавало їм відносно рівних стартових можливостей. На початкових етапах адаптації відбувалося корегування логіки економічної поведінки, але це робилось разом зі старожилами. Економічна адаптація мігрантів а Півдні України й економічна адаптація старожилів відбувалася майже паралельно.

Беручи до уваги підприємницьку активність мігрантів, етнічний бізнес, відсутність патерналістських установок можна зробити висновок, що в суспільствах країн-колишніх радянських республік економічна адаптація іммігрантів з віддаленою культурною дистанцією до нових ринкових умов була більш швидкою і успішною, ніж адаптація старожилів.

Оцінюючи їх адаптаційні процеси, можна сказати, що у багатьох випадках ставлення старожилів до іммігрантів є одним із факторів, що перешкоджає успішному протіканню адаптаційних процесів в інтеграційному напрямку. Цьому сприяють низький рівень поінформованості старожилів щодо історії їх появи, поширеність негативних стереотипів стосовно представників етнічних груп з віддаленою культурною дистанцією, домінування неофіційних джерел інформування населення, зниження рівня життя в районі, загальне підвищення рівня ксенофобії в Україні, а також соціально-економічні фактори (низький рівень життя, криза в АПК, безробіття, зниження доступності медичного обслуговування), демографічні процеси, соціально-політичні (зокрема зовнішньополітичні) фактори. При відсутності стримуючих факторів конфліктогенний потенціал може еволюціонувати в бік міжетнічної напруженості.

Загальний аналіз експертних оцінок і спостереження за соціально-політичною ситуацією дають підстави вважати, що, незважаючи на гостроту, міжетнічні відносини в на Півдні України перебувають поза зоною першочергової уваги з боку владних структур. У сфері етнополітики спостерігається певний рух і реакція з боку владних структур, які мають спонтанний характер. Це вимагає корекції етнополітичного менеджменту в місцях проживання етнічних громад з віддаленою етнічною дистанцією.

Аналіз міжетнічних відносин дає підстави вважати, що для їх покращення міжетнічних відносин потрібною є участь старожилів, а не тільки груп мігрантів, в адаптаційних і інтеграційних процесах. У нових умовах життя повинні знайти місце

добросусідські відносини з представниками різних етнічних груп, толерантне ставлення до переселенців, до їх культури й способу життя.

1. *Berry J.W.* Immigration, acculturation and adaptation // *Applied psychology: an international review*. – 1997. – Vol.46 (1). – P.5-34.
2. *Савва М.В.* Новые диаспоры Краснодарского края (права, интересы, динамика интеграции и восприятие местным сообществом). – Краснодар, 2005. – С.246.
3. *Жорин Б.Г., Маслова Т.Г., Шаповалов В.К.* Интеграция вынужденных мигрантов в местное сообщество: опыт практической и исследовательской деятельности. – Ставрополь: Ставропольсервисшкола, 2003. – 432 с.
4. *Витковская Г.* Вынужденные переселенцы из ближнего зарубежья: проблемы интеграции в российский социум // *Миграции после распада СССР*. Под ред. Зайончовской Ж.А. Вып. №5. – М.: Институт народнохозяйственного прогнозирования, 1994. – С.53-69.
5. *Никитин Д.* Большая игра-политика. Турки-месхетинцы: вопрос закрыт? // *Евразия*. – <http://www.eurasia.ru/magarticle.php?id=487>
6. *Перебування в Узбекистані* // *Наддніпряньська правда*. – 16.06.1989. – С. 1, 4.
7. *Зайончковская Ж.* Миграционные связи России после распада СССР // *Миграции после распада СССР*. – Вып. №5. – М.: Институт народнохозяйственного прогнозирования, 1994. – С.3-46.
8. *Осипов А.Г.* Идеология “миграционной политики” как элемент конструирования этнической конфликтности (на примере Краснодарского и Ставропольского края) / *Исследования по прикладной и неотложной этнологии*. – М.: И-т этнологии и антропологии РАН, 2004. – №155. – 49 с.
9. *Осипов А.Г., Черепова О.И.* Нарушение прав вынужденных мигрантов и этническая дискриминация в Краснодарском крае: положение месхетинских турок. – М.: Мемориал, 1996. – 110 с.
10. *Малиновская Е.* Турки-месхетинцы в Украине: этносоциологический очерк. – К.: Генеза, 2006. – 320 с.
11. *Прозрачные границы: Безопасность и международное сотрудничество в поясе новых границ России* / Под ред. Л.Б.Вардомского и С.В.Голунова. – М.-Волгоград: НОФМО, 2002. – 573 с.
12. *Державний архів Херсонської області*, ф.П-46, оп. 47, №472.
13. *Thomas W., Znaniecki F.*, *Chłop polski w Europie i Ameryce*. – Warszawa, 1976 – Т.1. – 348 s.
14. *Паніна Н.В.* Національна толерантність, національний ізоляціонізм та ксенофобія в Україні // <http://politicon.iatp.org.ua/tm/paninadistanc.htm> (Дата звертання: 23 лютого 2006 р.)
15. *Євтух В.В.* Етносоціологія: перспективи застосування // *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. – 2000. – №2. – С.20-25.